

zanimljivosti

Ne zastupaj relativizam svih vrednosti:
hijerarhija vrednosti postoji.

Danilo Kiš (1935–1989)

Kultura pamćenja povijesti

Uvod

Na ideju da napišem esej na tu temu došao sam nakon višegodišnjeg uredničkog priređivanja zbornika radova stručnih i znanstvenih skupova te stručnih i znanstvenih knjiga. U početku sam mislio da je zaborav tehničke prošlosti rijetka pojava. No, kada sam na zaborav tehničke prošlosti počeo obraćati pozornost, uvidio sam da zaborav i nije tako rijetka pojava.

Povjesničar Eric John Hobsbawm (rođen 1917) u svojoj knjizi *Doba ekstrema* (Zagrebačka naklada, Zagreb, 2009) napisao je sljedeće (str. 14).

»Uništavanje prošlosti, ili bolje rečeno, društvenih mehanizama koji povezuju nečije suvremeno iskustvo s onim ranijih generacija, jedno je od najkarakterističnijih i najsablasnijih fenomena kasnog dvadesetog stoljeća. Većina mladih pred kraj ovog stoljeća odrasta u nekoj vrsti permanentne sadašnjosti, bez ikakve organske veze sa zajedničkom prošlošću vremena u kojem žive.«

Življenje u permanentnoj sadašnjosti dobro opisuje jedna epizoda televizijske serije *Bitange i princeze* (redatelj Goran Kulenović), koja je prikazana 2009. godine. Zgodna Irena Grobnik (glumi Mila Elegović), ne previše bistra ali vrlo snalazljiva i probojna bivša manekenka koja je odlučila voditi smisleniji život kaže: „Pametni pamte, a bedasti pišu“. Budući da je pamćenje nesigurno, tom rečenicom iskazana je bit našeg postmodernog doba: „Pametni zaboravljaju, a bedasti pamte“.

Navest ću tri za mene dojmjljiva slučaja uništavanja tehničke prošlosti, a navest ću i dva slučaja zapuštanja/ uništavanja umjetničke prošlosti.

1. Uništavanje tehničke prošlosti

a) Slučaj Tvornice *Penkala-Moster*

Ovih dana uređivao sam *Zbornik radova 15. međunarodne konferencije o elektromotornim pogonima i učinskoj elektronici* (12.–14. listopada

2009., Dubrovnik). Kako je ta konferencija već četvrta zajednička konferencija Hrvata i Slovaka, u Zbornik radova uvrstio sam slike osoba i njihovih djela koji ilustriraju međusobno prožimanje hrvatske i slovačke kulture (Hrvati i Slovaci živjeli su više od 800 godina u istoj državi!). Tu se našao i Slavoljub Eduard Penkala (1871–1922), rođen u Slovačkoj (Liptovský Mikuláš) u poljsko-nizozemskoj obitelji (otac je bio Poljak, a majka Nizozemka). Nakon studiranja u Beču i diplomiranja na Kraljevskoj visokoj tehničkoj školi u Dresdenu (1898) trajno se preselio (1900) s obitelji u Zagreb, slika 1.

Slavoljub Eduard Penkala (1871–1922) bio je suvremenik američkog i hrvatskog izumitelja Nikole Tesle (1856–1943) te američkih izumitelja Thomasa Alve Edisona (1847–1931) i Geaorga Westinghousea (1846–1914). Dao je 70...80 izuma i inovacija na području mehanike, kemije, fizike i zrakoplovstva; najznačajniji su: termofofor (1903., predhodnik termos-boce), rotacijska četkica za zube (1905.), automatska mehanička olovka (tzv. penkala, 1906.), nalivpero s čvrstom tintom (1907), dugmatska baterija (načelo), insekticid za uništavanje gamadi, deterđent i tzv. plavilo (zamjena za bjelilo koje je oštećivalo rublje) za pranje rublja, tekućina za impregnaciju željezničkih pragova, manometar, vagonaska kočnica, ebonit pogodan za proizvodnju mehaničkih olovaka i gramofonskih ploča, gramofonska igla veće trajnosti, rotacijska turbina (1908) i dvosjedni zrakoplov (1909., šest godina nakon braće Wright).

Godine 1906. sklopio je ugovor s Edmundom Mosterom i njegovim bratom Gavrom o osnivanju tvrtke *Penkala-Moster d.d.* za proizvodnju automatske tehničke olovke, nalivpera i drugog pisaćeg pribora, slika 2. U periodu 1912.–1926. ta je tvornica bila jedan od najvećih svjetskih proizvođača pisaćeg pribora. Zapošljavala je oko 800 radnika (za usporedbu Tvornica *Nada Dimić* zapošljavala je 1991. godine 1093 radnika), a imala je kantinu, dječji vrtić, bazen i nogometni klub *Penkala*. Godine 1927. u industrijskom kompleksu tvornice *Penkala-Moster* osnovana je tvrtka *Edison Bell Penkala d.d.* (ogranak engleske tvrtke *Edison Bell International*) za proizvodnju gramofonskih ploča, slika 3. Može se reći da je Slavoljub Penkala bio hrvatski Edison. Istodobno s tvornicom u Zagrebu Gavro Moster, brat Edmunda Mostera, zajedničkim kapitalom osniva drugu tvornicu u Berlinu. Godine 1927. tu je tvornicu preuzela njemačka tvrtka *Pelikan*.

Slika 1. Slavljudub Penkala stanovao je na Trgu cara Franje Josipa 15 (danas Trg kralja Tomislava 17), oko 10 minuta hoda do svoje tvornice u Barošovoj cesti¹ (danas Branimirova ulica 43), pogledajte sliku 2. Desna slika prikazuje spomen-ploču na kući u kojoj je stanovao. (foto ZB)

¹ Baross de Bellus (1848–1892), mađarski političar, od 1889. godine do smrti ministar trgovine. Reorganizirao željezničku mrežu Mađarskih državnih željeznica i pojednostavio njihovu upravu.

Slika 2. Tvornica *Penkala-Moster d.d.* (dovršena 1911) u Barošovoj cesti (današnjoj Branimirovoj ulici br. 43). Fotografija je vjerojatno iz doba Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1921) ili Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921–1929), jer na zaprežnim kolima čiriličnim slovima piše CHC. Ispred tvornice, ogrjevno drvo se prekrcava iz željezničkih vagona na zaprežna kola. (izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Slavljudub_Penkala)

Nasljednica tvrtke *Penkala-Moster* je tvrtka TOZ-Penkala (Tvornica olovaka Zagreb, TOZ), a nasljednica tvrtke *Edison Bell Penkala* je tvrtka *Elektroton*, pa *Jugoton* (osnovana 1947.) i konačno tvrtka *Croatia Records* (osnovana 1990.).

To su sve razlozi zašto je industrijski kompleks tvornice *Penkala-Moster* proglašen zaštićenim spomenikom kulture. No nije puno učinjeno na njegovoj zaštiti. Propast tog industrijskog kompleksa započela je 1993. godine privatizacijom Tvornice *Nada Dimić*, slika 4, nastavila se ukinućem svake proizvodnje 2000. godine, a dovršena je 2007. godine kada se prilikom gradnje Poslovnog centra *Krešimir*¹ urušio središnji dio

dvorišne zgrade, slika 5. Odšecite se i pogledajte kako danas izgleda industrijski kompleks tvornice *Penkala-Moster*!

Slika 3. Prve gramofonske ploče (1908) proizvodele su se u zgradama tvornice *Penkala-Moster d.d.* U tom industrijskom kompleksu kasnije je radila tvornica *Edison Bell Penkala d.d.* (osnovana 1927.). (izvor: <http://croatian history.net/etf/slovakia.html>)

Slika 4. Zgrada nekadašnje tvornice *Penkala-Moster d.d.* danas. Poslije Drugog svjetskog rata tu je bila Tvornica trikotaže i pozamenterije² *Nada Dimić*. Godine 1993. to državno poduzeće pretvoreno je u dioničko društvo *Endi International*, a godine 2000. započeo je stečajni postupak. Danas je zgrada devastirana i zapuštena. (izvor: internet)

¹ Duh vremena u kojem živimo pokazuje i odabrani naziv Poslovnog centra. Primjereniji naziv bio bi Poslovni centar *Penkala*.

² Sitna galanterijska roba, npr. šnale, dugmad, konci, vrpce.

Slika 5. Urušeni središnji dio dvorišne zgrade (dugačke oko 50 m i široke manje od 5 m) nekadašnje tvornice Penkala-Moster d.d. Zgrada crvene fasade na koju se naslanja ta urušena zgrada ima pročelje na Branimirovu ulicu (v. sl. 4). To se dogodilo 1. listopada 2007. godine, tijekom kopanja jame za podzemnu garažu Poslovnog centra Krešimir. (izvor: internet)

b) Slučaj ljevaonice crkvenih zvona *Antun Blazina*

Godine 2000. dovršio sam uređivanje knjige *Zvona* autora Ivana Bosilja. Uočio sam sliku zvonoljevaonice s natpisom: ANTUN BLAZINA / I. HRV. UMJETNA I NAJSTARIJA / (LJEV)AONICA CRKVENIH ZVONOVA / ZA SVE VRSTI KOVINA. UTEMELJ. 1457., slika 6. Kasnije sam u članku *Zvona zagrebačke prvostolnice* autorice S. Line Slavice Plukavec (Crkvena kulturna dobra, br. 2., 2004) našao fotografiju iste zvonoljevaonice s natpisom: PRVA HRVATSKA LJEVAONA ZVONA / I UMJETNIH KOVINA SA ELEKTRIČNIM POGONOM / VLASNIK ANTUN BLAZINA / UTEMELJENO GOD. 1457. Prema tradiciji na tom se mjestu nalazio samostan templara (templarski red je ukinut 1312.), a zgrada zvonoljevaonice je vjerojatno bila kapela.

Slika 6. Kaptolska zvonoljevaonica vlasnika Antuna Blazina. Blazina je bio vlasnik te zvonoljevaonice u razdoblju 1909.–1930., pa se može zaključiti da su obje fotografije iz tog doba. Vjerojatno je desna fotografija mlađa, jer je ulazni plato ozidan. Na obje fotografije vide se ista oštećenja na lijevom zidu. (lijeva fotografija je iz knjige *Zvona* autora Ivana Bosilja, a desna iz članka *Zvona zagrebačke prvostolnice* autorice S. Line Slavice Plukavec)

Kaptolska zvonoljevaonica srušena je 1935. godine (tada je vlasnik bio sin Antuna Blazina, Jakob). Većina kalupa za ukrašavanje zvona sačuvana je u zagrebačkim muzejima. Danas je na njezinom mjestu stambena zgrada (Zvonarnička ulica br. 3), slika 7.

Povijest Kaptolske zvonoljevaonice detaljno je opisala Slavica Plukavec u spomenutom članku. Dokumenti ljevaonice spominju već 1457. godine, kada je u njoj radio zagrebački zvonoljevač, meštar Ilija Benković. U njoj su primjerice radili Franjo Dubois (salio tri zvona za zagrebačku katedralu 1645. i zvona za župnu crkvu sv. Marka u Zagrebu 1646.) i Henrik Degen (salio najveće zvono zagrebačke katedrale 1843. teško 6.452 kp). Posljednji zvonoljevač bio je Jakob Blazina (salio dva zvona za crkvu Majke Božje Remetske 1922.).

Slika 7. Na mjestu srušene Kaptolske zvonoljevaonice izgrađena je stambena zgrada (u prizemlju je kafić s plavom tendom, danas Zvonarnička ulica br. 3). Možda se u temeljima zgrade još nalaze ostaci rupa za lijevanje zvona. (foto ZB)

Impresionira podatak da je Kaptolska zvonoljevaonica osnovana pred 552 godine i da je neprekidno radila od

1457. do 1935. godine. Pred deset godina bio sam na proslavi 400 godina rada austrijske zvonoljevaonice Grassmayr u Innsbrucku (osnovana 1599.). Jedina razlika između naše i austrijske ljevaonice je u tome što su našu ljevaonicu vodile različite obitelji, dok je austrijsku ljevaonicu vodila obitelj Grassmayr neprekidno kroz 14 generacija. Danas je zvonoljevaonica Grassmayr prvorazredna turistička atrakcija Innsbrucka; ima svoj muzej i suvenirnicu (možete naručiti lijevanje suvenirskog zvona sa željenim natpisom). A mi nemamo ništa!

c) Slučaj izumitelja cepelina Davida Schwarz

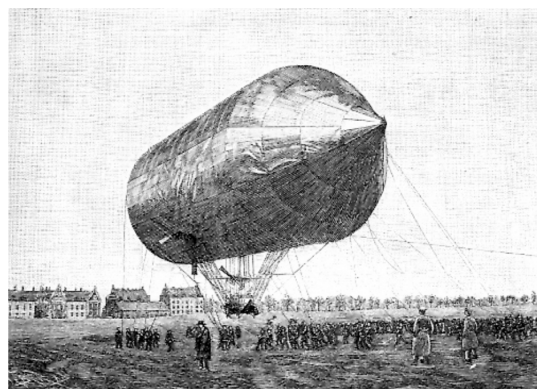
Već u podnaslovu je kontradikcija. David Schwarz (1852–1897) izumio je cepelin, a taj upravljivi zračni brod dobio je naziv, ne po Schwarzu, već po Ferdinandu von Zeppelin (1838–1917). Dosta podataka o životu i radu Davida Schwarz nalazi se u knjizi *Baloni i zračni brodovi u svijetu i Hrvatskoj* autora Vladimira Muljevića (Graphis, 2003.), slika 8.

Slika 8. Kuća Metela baruna Ožegovića u Zagrebu u kojoj je stanovao David Schwarz (Zrinski trg br. 17, II kat). U prizemlju zgrade je danas agencija *Croatia Airlines*. (foto ZB)

Nakon pokusnog zračnog broda sagrađenog i ispitanog u St. Petersburgu 1892. godine, David Schwarz je sagradio 1896. godine veći brod na vojnom vježbalištu Tempelhof kraj Berlina, slika 9. Različiti izvori daju različite tehničke tog broda. Najvjerodostojniji mi se čine podaci koje sam našao na www.geocities.com. Brod je bio duljine 38 m, širine 12 m, mase 3560 kg, obujma valjkaste komore za vodik 3680 m³ (podatak iz Muljevićeve knjige), a četiri propelera (dva sa svake strane gondole promjera 2 m i jedan poviše gondole promjera 2,6 m za vodoravno gibanje te jedan ispod gondole za vertikalno gibanje) putem remenskog prijenosa je pokretao benzinski motor snage 11,7 kW (16 KS) tvrtke Daimler. Procijenjena brzina zračnog broda bila je 25 km/h, a nosivost 240 kg (jedna osoba i 130 kg balasta). Metalna konstrukcija valjkaste komore bila je obložena

tankim duraluminijskim limom debljine 0,18...0,20 mm. Ta legura aluminija, nešto teža od aluminija ali znatno veće čvrstoće, je najznačajniji izum Davida Schwarz (nazivala se Schwarzova legura, Schwarzov aluminij ili dural).

Slika 9. Schwarzov zračni brod (1896) (iz knjige: *Baloni i zračni brodovi u svijetu i Hrvatskoj* autora Vladimira Muljevića)

Prvi pokusni let izvršio je 11. rujna 1896. godine; načinio je jedan široki krug iznad radionice u Tempelhofu. Prvi službeni demonstracijski let dogovorio je za 15. siječnja 1897. godine, no 13. siječnja je umro od srčanog udara. Uporna udovica Melanija Schwarz uspjela je dogovoriti demonstracijski let za 3. studenoga 1897. godine, no za vrijeme leta na visini od oko 460 m skliznuo je pogonski remen s oba pogonska propelera te se brod ispuštanjem vodika prisilno prizemljio, snažno udario o tlo i znatno oštetio.

Melanija Schwarz je prodala sve nacрте zračnog broda *Društvo za promicanje zrakoplovstva* u Stuttgartu, kojemu je tada na čelu bio Ferdinand von Zeppelin. Nakon toga je Ferdinand von Zeppelin počeo je graditi zračne brodove sa svojom konstrukcijom koja se nije bitno razlikovala od Schwarzove. Postepeno je izostavljao ime Davida Schwarz.

Schwarzova konstrukcija zračnog broda bila je svakako bitna prekretnica u gradnji takvih brodova, kako upotrebljenim materijalom tako i aerodinamičnim oblikom. Unatoč toga David Schwarz nema spomen-ploču na kući u kojoj je stanovao, na adresi Zrinski trg 17.

2. Zapuštanje/uništavanje umjetničke prošlosti

a) Slučaj kardinala Juraja Haulika

U već spomenutom *Zborniku radova 15. međunarodne konferencije o elektromotornim pogonima i učinkov*

elektronici, našao se i Slovak Juraj Haulik (1788–1869). Imenovan je zagrebačkim biskupom 1837., nadbiskupom 1852. i kardinalom 1856. godine. Zaslužan je za uvođenje hrvatskog jezika u škole i javne ustanove, te za osnivanje *Matice ilirske* i *Gospodarskog društva* (1841). Osnovao je *Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima* (1868), doveo je u Zagreb sastre milosrdnice (1845) i dovršio je zagrebački park Maksimir.

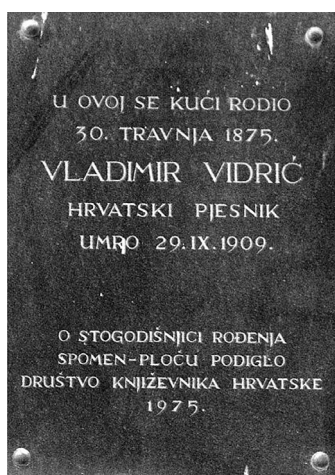

Slika 10. Zapuštene ljetnikovac kardinala Juraja Haulika. Desna slika prikazuje detalj ispod krova, to je njegov grb s inicijalima GH. (foto ZB)

Na istočnom rubu Parka *Maksimir* nalazi se ljetnikovac kardinala Juraja Haulika, slika 10. Danas je izvana dosta oronuo, a unutrašnjost se ne može razgledati.

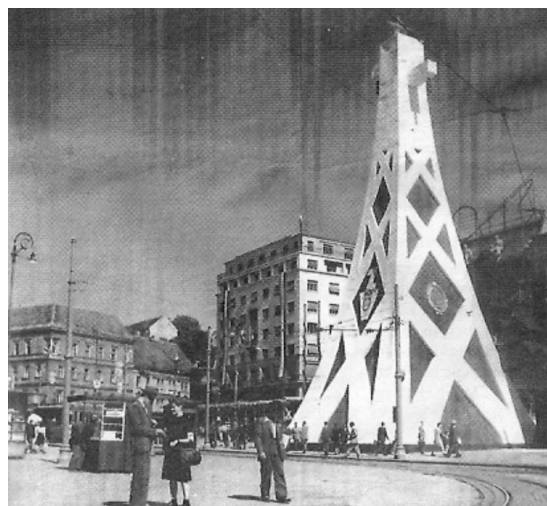
b) Slučaj književnika Vladimira Vidrića

Ove 2009. godine navršava se sto godina od smrti Vladimira Vidrića (1875.–1909.), slika 11. Otac mu je bio Slovenac, a majka Hrvatica. Sa samo 28 godina postao je doktor pravnih znanosti. Objavio je samo jednu zbirku od 25 pjesama. Ukupno je napisao oko 40 pjesama, ali to je bilo dovoljno da uđe u povijest hrvatske književnosti.

Slika 11. Spomen-ploča na rodnoj kući (koje više nema) Vladimira Vidrića u Preobraženskoj ulici br. 6 (pokraj Trga Petra Preradovića ili Cvjetnoga trga) u Zagrebu (iz http://hr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Vidrić)

Rušenje rodne kuće Vladimira Vidrića izvedeno je na sličan način kao i uklanjanje spomenika banu Josipu Jelačiću u noći od 25. na 26. srpnja 1947. godine. Fasada kuće je zaklonjena reklamnim panoom, a zatim je kroz nekoliko mjeseci srušena.

Slika 12. Gornja slika prikazuje kako je kamuflirano rušenje Vidrićeve kuće 2009. godine (foto ZB), a donja slika kako je kamuflirana demontaža spomenika banu Jelačiću 1947. godine (iz dvotjednika *Vijenac* od 8. listopada 2009.)

Zaključak

Jedna od najuznemiravajućih karakteristika preobražaja društvenih odnosa krajem XX. i početkom XXI. stoljeća je pucanje veza između prošlosti i sadašnjosti. To je posebno vidljivo u zemljama tzv. zapadne demokracije u kojima su dominantne vrijednosti apsolutnog socijalnog individualizma. U društvima koja se sastoje od sebičnih pojedinaca koji lutajući traže zadovoljenje svojih izmišljenih potreba. Moj nasljednik na fakultetu mi je više puta rekao: „Skratite crtice iz povijesti, studenti ne žele moralnu poduku“.

No, nikada društvo nije funkcioniralo potpunim razaranjem opredmećene prošlosti. Nemilosrdno i

selektivno su se prilagođavali artefakti prošlosti potrebama sadašnjosti. To se danas očito vidi na primjeru urušavanja Penkaline tvornice u Branimirovoj ulici i Vidrićeve kuće u blizini Trga Petra Preradovića u Zagrebu.

Započeo sam po ću i završiti riječima Erica Johna Hobsbawma:

„Na kraju ovog stoljeća (dvadesetog, opaska moja) po prvi put je moguće vidjeti kako može izgledati svijet u kojem je prošlost, uključujući prošlost u sadašnjosti, izgubila svoju ulogu, u kojem stare karte koje su ljude, pojedinačno i kolektivno, vodile kroz život više ne pokazuju krajolik kroz koji se krećemo, more u kojem plovimo. U kome ne znam otkud nas vodi putovanje, pa čak ni kuda nas treba odvesti“.

Zvonko BENČIĆ

Fakultet elektrotehnike i računarstva